

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.36>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДВОДУ СУДДІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Гаврилюк А.В.,
здобувачка вищої освіти
юридичного факультету,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
e-mail: aliona.havryliuk10@gmail.com

Зелінська А.О.,
здобувачка вищої освіти
юридичного факультету,
Донецький національний університет імені Василя Стуса
e-mail: angelina2201406@gmail.com

Гаврилюк А.В., Зелінська А.О. Проблемні аспекти відводу судді в цивільному судочинстві України.

Стаття присвячена аналізу проблемних аспектів інституту відводу судді у цивільному процесуальному праві. У статті відвід розглядається як невід’ємний елемент правосуддя та один із механізмів реалізації принципу справедливого судочинства. Адже безсторонній та неупереджений розгляд і вирішення судових справ – один із головних обов’язків кожного судді, а також складова частина присяги судді, порушенням якої визнається, зокрема, вчинення суддею дій, що можуть викликати сумнів у його неупередженості та підірвати довіру до судової влади в цілому з боку громадськості.

Інститут відводу судді є однією з ключових гарантій забезпечення об’єктивності судового розгляду в цивільному процесі України. Водночас, практика його застосування в Україні свідчить про наявність низки проблем, які потребують детального аналізу та вдосконалення. Однією з основних труднощів є баланс між забезпеченням реальної неупередженості суду та недопущенням зловживань процесуальними правами з боку учасників справи.

Зокрема, серед проблем зловживання процесуальними правами можна виділити зловживання правом на відвід, у формі подання сторонами необґрунтованих заяв з метою затягування судового процесу відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 36 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). Така практика не лише ускладнює здійснення правосуддя, а й підриває довіру до судової влади. Наявність формального підходу до розгляду заяв про відвід також породжує ситуації, коли відводи рідко задовольняються навіть за наявності обґрунтованих підстав.

У статті здійснено спробу виявити недосконалості інституту відводу судді в цивільному судочинстві України на підставі аналізу норм чинного законодавства, судової практики та практики ЄСПЛ. На підставі проведеного аналізу, розглянуто практичні приклади, що вказують на недоліки законодавчого регулювання відводу судді. Запропоновано шляхи удосконалення механізму відводу судді, які спрямовані на конкретизацію підстав для його застосування, удосконалення процедури розгляду заяв про відвід.

Таким чином, стаття підкреслює необхідність удосконалення правового механізму відводу судді для забезпечення справедливого, неупередженого та ефективного судочинства в Україні. Вирішення виявлених проблем сприятиме зміцненню довіри громадян до судової системи, підвищенню рівня правової культури та розвитку правової держави.

Ключові слова: цивільне судочинство, відвід (самовідвід) судді, зловживанням правом.

Havryliuk A.V., Zelinska A.O. Problematic aspects of judge's recusal in civil proceedings of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of problematic aspects of the institute of recusal of a judge in civil procedural law. The article considers recusal as an integral element of justice and one of the mechanisms for implementing the principle of fair trial. After all, impartial and unbiased consideration and resolution of court cases is one of the main duties of every judge, as well as an integral part of the judge's oath, which is recognized as a violation, in particular, if a judge commits actions that may cast doubt on his or her impartiality and undermine public confidence in the judiciary as a whole.

The institution of judicial recusal is one of the key guarantees of ensuring the objectivity of court proceedings in civil proceedings in Ukraine. At the same time, the practice of its application in Ukraine shows a number of problems that require detailed analysis and improvement. One of the main difficulties is the balance between ensuring the real impartiality of the court and preventing abuse of procedural rights by the parties to the case.

In particular, among the problems of abuse of procedural rights is the abuse of the right to challenge, in the form of filing unfounded motions by the parties to delay the trial in accordance with clause 5 of part 1 of Article 36 of the Civil Procedure Code of Ukraine (hereinafter – the CPC of Ukraine). This practice not only complicates the administration of justice, but also undermines confidence in the judiciary. The formal approach to consideration of motions for recusal also creates situations when motions for recusal are rarely granted even if there are reasonable grounds.

The article attempts to identify the imperfections of the institute of recusal of a judge in civil proceedings in Ukraine based on the analysis of current legislation, case law and the ECHR case law. Based on the analysis, the author examines practical examples which indicate the shortcomings of legislative regulation of judge's challenge. The author suggests ways to improve the mechanism of judge recusal aimed at specifying the grounds for its application and improving the procedure for consideration of applications for recusal.

Thus, the article emphasizes the need to improve the legal mechanism of judicial recusal to ensure fair, impartial and efficient judicial proceedings in Ukraine. The solution to the identified problems will help to strengthen public confidence in the judicial system, increase the level of legal culture and develop the rule of law.

Key words: civil proceedings, recusal (self-recusal) of a judge, abuse of law.

Постановка проблеми. Стаття 129 Конституції України визначає, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Ця норма також знайшла відображення в статті 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», де зазначено, що суди здійснюють правосуддя незалежно від будь-якого незаконного впливу, на основі Конституції та законів України, а також за засадами верховенства права. Відзначаючи цю норму у нормативно-правових актах, законодавець акцентує увагу на важливості забезпечення незалежності суддів. Саме тому, незалежність суду можна розглядати як принцип, за яким судова влада функціонує окремо від інших гілок влади, законодавчої та виконавчої, і не піддається жодному зовнішньому чи внутрішньому тиску, впливу або втручанню. Відповідно до цього принципу, судді повинні приймати рішення виключно на основі законодавчих норм і фактичних обставин справи, без впливу сторонніх осіб чи органів влади.

З суб'єктивної точки зору незалежність суду вимагає, щоб суддя ухвалював рішення без внутрішніх конфліктів або особистих інтересів. Його рішення не повинні бути зумовлені особистими переконаннями, емоціями чи упередженнями. Суддя не повинен бути зацікавленим у результатах справи і не повинен мати особистих чи професійних мотивів, що могли б спотворити об'єктивність і справедливість його рішень. Діяти він має виключно відповідно до принципів справедливості, законності, дотримуючись норм права, без будь-яких зовнішніх або внутрішніх факторів, що можуть вплинути на неупередженість прийнятого рішення. Така внутрішня незалежність суддів сприяє підвищенню довіри до судової системи та забезпечує рівність усіх перед законом [1].

Законодавець, усвідомлюючи ризики виникнення конфлікту інтересів та порушення принципів незалежності і неупередженості, створив спеціальний механізм — інститут відводу (само-відводу) суддів. Цей механізм спрямований на забезпечення прозорості в судовому процесі, а також на виключення будь-яких ситуацій, що можуть призвести до упереджених рішень суддів через особисті зв'язки чи інші форми зацікавленості. Цей інститут знайшов своє відображення

в Цивільному процесуальному кодексі України, який визначає конкретні підстави для відводу та самовідводу суддів, а також порядок їх застосування.

Метою дослідження є аналіз проблемних аспектів відводу судді в цивільному судочинстві України на підставі аналізу судової практики та формування пропозицій щодо усунення виявлених проблем.

Стан опрацювання проблематики. У статті були використані наукові праці сучасних вчених-цивілістів. Дослідження проблемних аспектів відводу судді в цивільному судочинстві України здійснювали Н. Бачинська, С. Шумський, О. Коптевський, В. Нікітенко, Д. Моїсенко, Л. Андрусівська, В. Миропольський, О. Циркуленко, В. Купін та інші.

Виклад основного матеріалу. Нормативне закріплення визначення поняття «відвід (самовідвід) судді» у ЦПК України відсутнє, проте теорії процесуальної науки відомі різні тлумачення поняття «відвід судді». У доктрині права під відводом судді (суду) зазвичай розуміють передбачені в нормах цивільного процесуального законодавства підстави, за наявності яких суддя не може брати участь у розгляді справи й підлягає відстороненню від процесу за власною ініціативою (самовідвід) або за заявою осіб, які беруть участь у справі [2, с. 121].

У статті 36 ЦПК України визначено підстави за якими суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу). А саме у випадках, якщо:

1) він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;

2) він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав стороні чи іншим учасникам справи правничу допомогу в цій чи іншій справі;

3) він прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи;

4) було порушено порядок визначення судді для розгляду справи;

5) є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді.

Підстави відводу судді можуть пояснюватись як об'єктивними (наприклад близькі родинні зв'язки), так і суб'єктивними (інші обставини) причинами. Таку позицію займає і ЄСПЛ. У рішенні «Паунович проти Сербії» від 03.12.2019 № 54574/07 ЄСПЛ зазначає «Безсторонність означає відсутність упередженості або прихильності. Її наявність чи відсутність може бути оцінена за суб'єктивним критерієм, де повинні прийматися до уваги особисті переконання і поведінка певного судді, тобто чи мав суддя особисту упередженість в конкретній справі, та об'єктивним критерієм, який визначає, чи надав відповідний суддя достатні гарантії, що дозволяють виключити будь-який сумнів щодо його неупередженості. Стосовно другого критерію, то необхідно встановити, чи існують, крім поведінки самого судді, факти, що потребують доведення, які можуть викликати сумнів у неупередженості судді [3, с. 3].

З огляду на підстави, зазначені у п. 1 і 2 ст. 36 ЦПК України, особливих проблем не виникає, оскільки не важко довести, що суддя є родичем однієї зі сторін судового процесу, а також якщо він брав участь у справі як інший учасник судового процесу. Проблема виникає тоді, коли справа має особистий характер і зумовлений поведінкою судді у конкретній справі [4, с. 434].

Саме суб'єктивний фактор відводу судді є проблемним питанням у цивільному процесуальному праві. Оскільки розуміння неупередженості та незалежності судді не є однаковим у всіх людей, та й самі судді різняться за своїми поглядами та переконаннями, часто відводи сумнівні, або взагалі безпідставні [3, с. 3].

Особливого аналізу потребує четверта підстава відводу, а саме коли суддя прямо чи побічно заінтересований у результаті розгляду справи. Важливо зазначити, що законодавець розрізняє ці два види зацікавленості. Під прямою зацікавленістю судді слід розуміти ситуації, коли суддя безпосередньо очікує вигоду від ухваленого рішення у справі. Така вигода може бути як матеріальною, так і нематеріальною, наприклад, фінансовою, що може включати отримання грошей, подарунків або інших вигод за певне судові рішення. Крім того, може бути ситуація, коли суддя отримує «послугу за послугою», тобто йому надається взаємна вигода за ухвалення рішення на користь однієї зі сторін. Побічна зацікавленість судді може мати місце, коли його інтереси не є безпосередньо пов'язаними з результатом конкретної справи, але існують обставини, що можуть

вплинути на об'єктивність і неупередженість рішення. Така зацікавленість може бути пов'язана з особистими, товаришськими чи професійними зв'язками судді з однією зі сторін процесу або з іншими особами, які мають інтерес у результаті справи. Крім того, побічна зацікавленість може виникнути через особисту неприязнь судді до однієї зі сторін, що виникла внаслідок конфлікту, який стався до початку судового процесу. Також, упередженість може бути викликана расовою чи національною приналежністю однієї зі сторін. Доречно зауважити, що конструкція норми побудована таким чином, що охоплює велику кількість різноманітних випадків.

На погляд Циркуненко О. та Купіна В. положення п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України містить достатньо абстрактні підстави для відводу судді, що може застосовуватись несумлінними учасниками судового процесу для затягування процесу [5, с. 5]. П'ята і остання підстава для відводу (самовідводу) судді звучить так: «якщо є інші обставини, які викликають сумнів в об'єктивності та неупередженості судді». Водночас, Андрієвська Л. та Миропольський В. зазначають, що дана підстава не має точної конкретизації, оскільки до обставин, які виникають сумнів в об'єктивності і неупередженості судді, можна віднести досить широке коло ситуацій. І взагалі, сумнів є суб'єктивним явищем, виникнення якого цілком залежить від внутрішніх моральних настанов та уявлень судді, від його чесності, справедливості, порядності [4, с. 436].

Для розуміння застосування п'ятої підстави для відводу судді, яка вказує на наявність «інших обставин, що викликають сумнів в об'єктивності та неупередженості судді», важливо проаналізувати судову практику, оскільки саме практика застосування цієї норми дає можливість чітко визначити, які ситуації можуть бути визнані підставами для відводу. Так, в ухвалі Соснівського районного суду м. Черкаси у справі № 712/4103/23 від 28 червня 2023 року позивач звернувся із заявою до суду про відвід судді посилаючись на п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. В обґрунтування заявлених вимог про відвід судді позивач в своїй заяві зазначив, що 26 червня 2023 року під час судового засідання, в якому була присутня лише позивач, суддя не допустила до зали судових засідань вільних слухачів в зв'язку з продовженням терміну дії карантину на території України. Заяву було задоволено і суддю, який розглядав справу, відведено [6]. 21 червня 2023 року законної сили набрала ухвала Городецького районного суду Хмельницької області м. Городок у справі № 672/597/21, у якій сторона спору подала заяву про відвід судді посилаючись на наявність обставин, які викликають сумнів у неупередженості та об'єктивності судді, аргументуючи тим, що суддя вчиняє дії по зібранню доказів в інтересах позивача, призначає почеркознавчі експертизи за відсутності позивачів, притягує до відповідальності та безпідставно накладає штрафи на відповідача, позбавляє представників відповідача права на дослідження доказів. Суд, розглянувши заяву, ухвалив рішення про відмову у задоволенні заяви [7]. В ухвалі Володарсько-Волинського районного суду Житомирської області у справі № 276/23/20 від 17 листопада 2021 року розглянути іншу заяву, у якій позивач звернувся до суду із заявою про відвід головуючого судді за п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Заява була аргументована тим, що позивач втратив довіру до судді у зв'язку із відмовою судді у задоволенні заяви про забезпечення позову [8].

Неодноразово зустрічається практика, коли із заявою про відвід звертається безпосередньо сам суддя, тобто із заявою про самовідвід. Наприклад, в ухвалі Коропського районного суду Чернігівської області смт. Короп у справі № 735/424/24 19 березня 2024 року розглянуто заяву судді про самовідвід за п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, аргументуючи тим, що в силу службових повноважень, виконуючи обов'язки голови суду суддя з позивачем неодноразово зустрічались на офіційних заходах, підтримували з ним робочі стосунки. Суд задовольнив заяву [9]. Звертаючись до вище викладеного, у даному випадку суддя міг звернути із заявою про самовідвід на підставі за п. 3 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, тобто на підставі можливого побічного інтересу через дружні відносини із позивачем, а не за пунктом 5. Також трапляються випадки коли сторона після відмови у відводі судді подає ще декілька заяв про відвід того ж суді. До прикладу, суд Святошинського районного суду м. Києва у справі № 2/759/6679/24 від 06 листопада 2024 року відмовив у заяві позивача про відвід суді на підставі п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Крім того що позивач не надав відповідні аргументування для відводу суді, так ще й подав декілька послідовних заяв про відвід, що значно затримало судовий процес [10]. Такі дії можна розцінювати як зловживання процесуальними правами, що згідно ч. 1 статті 44 ЦПК України є неприпустимим.

Судова практика свідчить про те, що у більшості випадків заяви про відвід судді, подані на підставі обставин, які викликають сумнів у його об'єктивності та неупередженості, залишаються без задоволення. Це пояснюється тим, що така підстава має оціночний характер і не містить

чітких критеріїв для її застосування. Водночас, у випадках, коли заяви про відвід все ж задовольняються, вони часто фактично підпадають під іншу підставу для відводу, зокрема, наявність у судді побічного інтересу у справі. Крім того, судова практика демонструє, що сторонами процесу нерідко допускається зловживання правом на відвід судді. Деякі учасники судового процесу використовують цю можливість не з метою захисту своїх прав, а для затягування розгляду справи. Такі дії суперечать засадам добросовісності та справедливого судового розгляду, що підриває ефективність судової системи загалом.

Для того щоб уникнути ситуацій, коли норма про відвід судді використовується для затягування судового процесу або тлумачиться неоднозначно, доцільно внести зміни до законодавства, а саме вилучити п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Наявність цієї підстави дозволяє учасникам процесу зловживати своїми процесуальними правами, оскільки поняття «обставини, які викликають сумнів у об'єктивності та неупередженості судді» є занадто широким і суб'єктивним.

Вилучення цієї підстави зробить перелік підстав для відводу судді вичерпним, що сприятиме більшій правовій визначеності судового процесу. Це дозволить уникнути випадків, коли сторона процесу безпідставно ініціює відвід, намагаючись вплинути на розгляд справи або відсторонити суддю з інших мотивів, не пов'язаних із його дійсною неупередженістю.

Такий підхід сприятиме зміцненню принципу незалежності судової влади, забезпечить стабільність судової практики та запобігатиме недобросовісному використанню механізму відводу. Законодавче уточнення відповідних норм дозволить більш ефективно гарантувати справедливий судовий розгляд і мінімізує ризики процесуальних зловживань. Після вилучення п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України ті випадки, які раніше кваліфікувалися за цією підставою, можуть і надалі розглядатися судами, але вже в межах інших норм законодавства, зокрема п. 3 ч. 1 ст. 36 ЦПК України. Зокрема, якщо обставини справи свідчать про можливу зацікавленість судді у її результаті, це може бути підставою для відводу за критерієм наявності побічного інтересу. Така зміна дозволить уникнути оціночних і надто суб'єктивних категорій, що містяться в нинішньому формулюванні п. 5, та забезпечить більш чітке і передбачуване правозастосування.

Висновки. Інститут відводу (самовідводу) судді є важливим механізмом забезпечення незалежності та неупередженості судової влади в Україні. Він спрямований на запобігання можливим конфліктам інтересів, що можуть вплинути на справедливість судового розгляду. Аналіз положень статті 36 ЦПК України свідчить про існування як об'єктивних, так і суб'єктивних підстав для відводу судді.

Встановлені законодавством критерії для відводу судді є досить чіткими у випадках, коли йдеться про родинні зв'язки чи попередню участь у справі. Проте суб'єктивні аспекти, зокрема питання неупередженості та сумнівів щодо об'єктивності судді, залишаються дискусійними, про що висвітлюється в наукових працях та правозастосовчій практиці. Судова практика свідчить про те, що такі заяви часто не задовольняються через відсутність чітких доказів упередженості судді, що створює можливості для маніпуляцій та зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу.

Аналіз судової практики виявив випадки зловживання правом на відвід, коли сторони процесу подають необґрунтовані або повторні заяви про відвід судді з метою затягування судового розгляду, що суперечить засадам справедливого судочинства та може підривати авторитет судової влади. Для вдосконалення правового регулювання питання відводу суддів та запобігання зловживанню процесуальними правами, пропонуємо внести зміни до ст. 36 ЦПК України. На наш погляд, випадки відводу судді зазначені у п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України підпадають під дію п. 3 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, тому вважаємо, що доцільно вилучити п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України, що зробить перелік підстав для відводу судді вичерпним, сприятиме підвищенню прозорості цивільного процесуального законодавства, зменшить ризики зловживання процесуальними правами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). 5.5.2.6.4. Незалежність: *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України*. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/55264-nezalezhnist>.
2. Коптевський, О., Нікітенко, В., Моїсеєнко, Д. Право відводу суду (судді) у цивільному процесі: проблемні питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право 71. 2022. С. 120–124.

3. Бачинська Н., Шумський С. Відвід судді у цивільному процесі: проблемні аспекти. *Актуальні проблеми правознавства* 2. 2023. С. 87–91.
4. Андрієвська, Л.О., Миропольський В. В. Підстави відводу (самовідводу) судді у цивільному процесі України. *Редакційна колегія: ГВ Старченко, АП Дука Рекомендовано до видання оргкомітетом конференції, протокол № 1 від 23.07. 2021.* С. 434.
5. Циркуненко О.В., Купін В. Відвід судді як гарантія неупередженого судового розгляду. *«Виклики правничої професії в умовах воєнного стану».* 2022.
6. Ухвала Соснівського районного суду м. Черкаси від 28.06.2023 у справі № 712/4103/23: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111827621> (дата звернення: 02.03.2025).
7. Ухвала Городоцького районного суду Хмельницької області від 21.06.2023 у справі № 672/597/21: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111685288> (дата звернення: 02.03.2025).
8. Ухвала Володарсько-Волинського районного суду Житомирської області від 17.11.2021 у справі № 276/23/20: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101191554> (дата звернення: 02.03.2025).
9. Ухвала Коропського районного суду Чернігівської області від 19.03.2024 у справі № 735/424/24: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117787631> (дата звернення: 02.03.2025).
10. Ухвала Святошинського районного суду міста Київ від 06.11.2024 у справі № 759/22824/24: *Єдиний Державний Реєстр Судових Рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122839465> (дата звернення: 02.03.2025).